

O'ZBEKISTONDA MUZEYLAR FAOLIYATINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISHI

Andijon davlat pedagogika instituti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

G'anijonova Dilafruz Noiljon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Ijtimoiy-gumanitar fanlar va san'at fakulteti Tarix yo'nalishi talabasi

Akmaljonov Akbarjon Akmaljon o'g'li

Annotatsiya: Mazkur maqola mamlakatimizda muzeylarning tashkil etilishi, rivojlanishi, muzey nizomining ishlab chiqilishi hamda ularning ixtisoslik vazifalari haqida fikr yuritadi va ushbu davrda bo'lib o'tgan qiyinchiliklar qolaversa muzeyshunoslikning arxeologik topilmalari, yozma manbalar va tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlarni, umuman, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy xazinani targ'ib qilish borasida olib borilgan say-harakatlar to'grisida fikr yuritib bir qancha malumotlarni keng bayon etadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, O'rta Osiyo, muzey, geografiya, antropologiya, ekspozitsiya, ilm, kolleksiya, ashyo, tarix, madaniyat.

KIRISH

Muzeyshunoslik faoliyatini takomillashtirish uchun ko'plab tabiiy va gumanitar fanlarning hamkorligi zarur bo'ladi. Xususan, har qanday muzey ekspozitsiyasida uning tarixi yoritiladi. Shu sababli o'z-o'zidan muzey xodimlarining tarixchi olimlar bilan ishlashi talab etiladi. Shuningdek, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, rentgenografiya, spektrografiya, dala tadqiqotlari, eksperimental metodlar, tarixiy eksperiment, modellashtirish metodi va boshqa yordamchi tarix fanlari hamda tabiiy fanlarning yutuqlaridan foydalanish talab etiladi. Jamiyatdagi insonlar fikrini o'rganish, muzey ekspozitsiyasini o'rtacha saviyadagi tashrif buyuruvchining talabiga moslash muzeyshunoslikning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Mana shu kabi muammolarning yechimi sotsiologiya fani bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Tarix muzeilarida ekspozitsiyalarni tilsiz "sozlatish" usullari muzeyshunoslikning o'ziga xosligini ko'rsatib, uning fan sifatidagi ahamiyatini oshiradi.

Muzey muassasasi insoniyat yutuqlarining noyob namunalarini targ'ib etish bilan birga dam olish maskani vazifasini ham o'tashi lozim. Ular insonlar bilimining yuksalishi va ruhiy holatiga ham ta'sir ko'rsata olishi kerak. Muzeyga jamiyatning turli tabaqa va gurahi vakillari tashrif buyuradi, muzey xodimlari ularning psixologiyasi, xohish-istagi inobatga olingan ekspozitsiyalarni tuzishda sotsiolog, psixologlar bilan birga hamkorlikda ishlashlari lozim bo'ladi. Turkistonda muzeylar qurilishining boshlanishi, dastlabki muzeylar tashkil etilishi A.P. Fedchenko, V.F. Oshanin, V.V. Bartold, I.V. Mushketov kabi olimlarning nomi bilan bog'liq. Dastlab, tabiiy kolleksiyalarni birlashtirish va ular asosida muzey tashkil etish masalasi ilmiy jamoatchilik tomonidan kun tartibiga qo'yildi. A.P. Fedchenkning Turkiston general-gubematori-ga yozgan axborotida: "Turkistonni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun u bilan asosli ravishda tanishib chiqish lozim, muzey esa buning uchun eng yaxshi vositadir", - deb ta'kidlanadi. Bu masala 1871-yili tabiatshunoslik, antropologiya va etnografiya havaskorlari jamiyatining Turkiston bo'limi majlisida yana ko'tarildi.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'rta Osiyo olimlari ilmiy jamiyati uni bir necha yillar mobaynida hal etilishini qayta-qayta so'rashadi. Nihoyat, Sirdaryo viloyati harbiy gubematori, general N. Golovachyov 1876-yilning 9-

yanvarida muzeyni komplektlash bo'yicha yig'ilishga N.A. Mayev, V.F. Oshanin, A.I.Vilkins, D.Yu.Yujakov va I.I. Krauzelami taklif etadi. Yig'ilishda muzey ochishga qaror qilinadi.

1876- yil 16-martdagi "Туркестанские ведомости" gazeta- si tahririyatining general-gubemator idorasiga rasmiy maktubi- da gazeta muharriri N.A. Mayevning Toshkentda muzey ochish haqidagi bayonnomasi yuborilayotgani xabar qilinadi. O'rta Osiyo tabiati tadqiqotchilari N.A. Seversev, A.E. Regel, I.V. Mushketov, D.L. Ivanovlar o'zlari to'plagan qush, baliq, o'simlik va ma'dan kolleksiyalarini muzeyga topshirishadi. Shu tariqa, O'rta Osiyoda birinchi muzey 1876-yili tashkil topdi. Lekin davlat tomonidan bino berilmagani uchun, N.A. Mayev o'zining ipakchilik maktabidan muzey uchun ikki xona ajratdi. Ko'p o'tmay, muzey Statistika bo'limi ixtiyoriga o'tkaziladi. Muzey ta'minoti uchun yiliga 300 so'm ajratilganidan tashqari, ayrim shaxslar tomonidan moddiy yordam ham berilgan. N.A. Mayevning yozishicha, muzey faoliyati uchun yiliga 1600 so'mlik mablag talab etilgan.

1877- yilning yanvariga kelib, muzey etnografiya, ishlab chiqarish texnologiyasi, qishloq xo'jaligi, tabiat tarixi va arxeologiya bo'yicha bir yarim mingdan ortiq ashyolarga, sakkiz yuzga yaqin qadimiy tangalarga ega bo'ldi. Mazkur eksponatlar asosida etnografiya-texnika, tabiat, tarixiy-arxeologiya, numizmatika, qishloq xo'jaligi bo'limlari mavjud edi. Ekspozitsiya an'anaviy amaliy san'at namunalardan boshlangan bo'lib, unga Hi vohasida yashagan uyg'urlarning G'uljadan yuborilgan an'anaviy kiyimlari ham kirgan edi. Shuningdek, ko'rgazmaga qurollar, yaroglar, musiqa asboblari kolleksiyasi, ipak, jun, paxta tolasi- dan to'qilgan gazlamalar, hisor olachasi, shahrisabz bahrombegisi, Qoshg'ar bozorlarida sotiladigan ingliz gazlamalari namunalari, kitobat va yozish qurollaridan boshlab, chinni, tunj, loydan ishlangan haykalchalar, mahalliy qog'oz namunalari, zargarlik buyumlari, tumor kabi diniy tasavvurlar bilan bogliq ashyolar o'rin olgan edi.

Muzey ashyolari maxsus to'planmagan bo'lsa-da, unda qimmatbaho va noyob buyumlarning asl nusxalari mavjud edi. Mazkur muassasaning tashkil etilishi fanning turli tarmoqlarida foydalanish mumkin bo'lgan xilma-xil kolleksiyalarni to'plash ishlarini davom ettirishga turtki berdi. Natijada, ekspozitsiyalarni kengaytirish, bo'limlarni ma'lum darajada tartibga solish uchun dastur ishlab chiqildi hamda u geografiya, antropologiya, texnika, sanoat va etnografiya bo'limlariga bo'lindi.

1878-yili Muzey Nizomi ishlab chiqilib, tasdiqlandi. Unda muzeyning ixtisoslik vazifasi, ish ko'lamini belgilab berildi. Dastlab muzeyni besh kishidan iborat nazorat qo'mitasi boshqardi. Nizomga muvofiq muzeyga geologiya, botanika, zoologiya, etnografiya, arxeologiya, numizmatika, sanoat va qishloq xo'jaligi bo'yicha eksponatlar to'plash hamda saqlash huquqi berildi. Mazkur Nizomda: "Muzey ommaning O'rta Osiyo o'lkasi bilan tanishuvi va to'plangan materiallarni olimlar o'z sohalari bo'yicha o'rganishlari uchun ochildi", - deyilgan edi. Lekin, muzey bu talabga to'liq javob bera olmas edi. Chunki, u eksponatlarning bir-biriga aloqasi yo'q, alohida kolleksiyalardan iborat edi. Nizomning bu bandidan muzey tashkilotchilari, uning vazifasini ilmiy-ma'naviy muassasa sifatida belgilaganlari ko'rinib turibdi. Albatta, o'z davri uchun Turkistonda tashkil etilgan birinchi muzeyning ahamiyati katta edi. Undagi kolleksiya to'plamlari va ekspozitsiyaning qadr-qimmatini yillar o'tib oshib bordi. Toshkent muzeyi xalqning o'zini anglashga, unda o'tmish, tarixga hurmat tuyg'usini shakllantirishga xizmat qildi. Ilg'or fikrli mahalliy ziyolilar jamoatchilikni qadimiy yodgorliklarni asrab-avaylashga, ularni kelajak avlodlari uchun saqlab qolish hamda muhofaza qilish uchun mablag' to'plashga davat etdilar. Vaqtli matbuotda, tarixiy yodgorliklarning holati haqida muntazam maqolalar chop etilib, tarixiy topilmalar, xazina izlovchilar, muzeydagi qiziqarli eksponatlar bilan o'quvchilarni tanishtirish boshlandi. Xususan, madaniy yodgorliklarni muhofaza etishda muzeylarning ahamiyati batafsil yoritildi.

METADALOGIYA

Muzey kolleksiyalarining tez-tez ko'chirilishi hamda o'g'irlanishi natijasida, u jiddiy zarar ko'rsa ham fidoyilar sa'y-hara- katlari tufayli fondlar doimiy ravishda boyitib borildi. Jumladan, Toshkent muzeyi 1884-yilga kelib gerbariy, numizmati- ka to'plami, Samarqand kolleksiyalaridan tashqari, 3 mingta turli buyum-ashyolarga ega edi. Oradan yana ikki yil o'tib, eksponatlar soni 4 mingdan oshib ketdi.

1886-yil 12-iyulda Rossiya imperiyasining "Turkiston o'l- kasini boshqarish to'g'risidagi Nizomi" e'lon qilindi. Unga bi- noan ta'sis etilgan maxsus qo'mitaga muzey ham bo'ysunar edi. Ammo maxsus qo'mita faoliyati 1904-yilning oktabrida to'xtatilgach, muzey boshqaruvi bevosita mahkama rahbari ix- tiyoriga o'tdi. Muzey qoshida 1906-yili Nazorat qo'mitasi qaytadan tuzil- di, kutubxona va muzey ishlarining yangi qoidalarini tasdiq- landi, budjeti ko'paydi. Shu paytdan e'tiboran muzey va kutubxona uchun bino qurish masalasi ko'tarildi. Yangi keltiril- gan qo'lyozma, kitob, kolleksiya, eksponatlarining ko'pligi, bu ishni kechiktirib bo'lmas zarurat ekanligini ko'r satar di. Mazkur masala yuzasidan tayyorlangan axborotda general-gubema- tor hamda mahkama boshqaruvchisining dala hovlilarini sotish muzey va kutubxona uchun bino qurishning yagona imkoniyatidir, degan fikr bildiriladi. Sababi, ushbu binolardan kam foyda- lanilgan, qolaversa, ularning saqlanishi uchun ma'lum mablag' sarflanishi qayd etiladi. Turkiston general-gubematori kengashi ushbu tadbimi ma'qullab, muzey binosi loyihasi tuzildi. Loyi- ha va sarf-xarajatlar smetasi 1911-yilda bosh shtab muhandislik qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqilsada, lekin ularning barchasi qog'ozda qolib ketadi.

Toshkent muzeyining tarixiy bo'limi taraqqiyotida 1885-yili tuzilgan arxeologiya havasmandlari to'garagining faoliyati muhim ahamiyat kasb etdi. 1899-yildan boshlab to'garak tashkil etgan arxeologik ekspeditsiyalarining dastlabki arxeologiya va numizmatika materiallari muzeyga topshirilishi yo'lga qo'yildi. Muzeyga imperator arxeologiya komissiyasi ham O'rta Osiyo tarixiga oid qator qiziqarli ashyolarni topshiradi. Shaxs- lar ham turli idish, tanga, bezaklar bilan muzey fondlarini to'ldirib borishga ko'maklashadi. Jumladan, fondan sharq- shunon E.F. Kalga tegishli sopol, metali buyum, tanga-chaqalar- dan iborat xususiy kolleksiya ham o'rin oladi. Shunday qilib, 1897-yilda muzeyning arxeologiya va numizmatika bo'limlari qazilmalardan topilgan 1345 buyum, 2017 dona tanga ega edi.

Mahalliy ustalar tomonidan topshirilgan asbob-uskuna, charm mahsulotlari namunalari etnografiya sohasida alohida e'tiborga molik edi. Lekin binoning torligi muzeyni qimmat- baho eksponatlardan mahrum etardi. Xususan, 1900-yilgi San- Lui ko'rgazmasi uchun tayyorlangan etnografiya kolleksiyasini Toshkent muzeyi qabul qila olmadi. Muzey jamg'armalarining mavzu jihatdan xilma- xilligi, ma'lum ma'noda tartibsizligi, ko'pchilik topilmalarning aniq joyi, vaqti ko'rsatilmagani ko'z- ga tashlanar edi. Umuman, 1880-yillarning boshidayoq ashyo (tartib) ro'yxatini tuzish ishlari boshlangandi. E.F. Kal 1886-yili etnografik, numizmatika va arxeologiyaning ayrim ashyolari katalogini, N.A. Mayev 1889-yili zoologiya kolleksiyasi kata- logini tayyorladi. Arxeologik materiallarni ro'yxatga olish 1901-yilda yakunlandi. Muzey moddiy holatining og'irligi kolleksiyalarining yo'qo- lishi, bo'limlarning qisqarishiga olib keldi. 1900-yilga kelgan- da faqat etnografiya, arxeologiya va numizmatika bo'limlarigina faoliyat ko'rsatar edi. O'sha yili ro'yxatga olingan kolleksiyalar holatiga qarab, ekspozitsiyalar haqida fikr yuritish qiyin emas. Ro'yxat besh qismdan: graviyura va fotosuratlar; dafn etish va qabrtoshlar bilan bog'liq ashyolar; uy-ro'zg'or buyumlari; kichik arxeologik ashyolar; numizmatika kolleksiyalaridan iborat edi.

Arxeolog L.I. Zimin 1914-yili arxeologiya-numizmatika bo'limining xronologik jadvalini yaratish, ashyolarning ilmiy pasportini ishlab chiqishga urinib ko'rgan. Muzeyga keladigan tomoshabinlar soni yildan yilga oshib borgan. Xususan, 1900-yili tomoshabinlar soni 5400 kishi bo'l- sa, 1908-yilga kelib - 10 ming, 1913-yili esa 37 ming nafar kishiga yetdi. Bu borada eng muhimi muzeyga keluvchilar- ning aksariyat qismi mahalliy aholi vakillari ekanligidir.

NATIJALAR

Toshkent muzeyining muvaffaqiyatli faoliyati Turkiston o'lkasidagi boshqa shaharlarda ham muzey tashkil etish uchun yo'l ochdi. Bu borada ikkinchi muzeyning Samarqand shahri- da ochilishi to'la asosga ega edi, albatta. Sababi, bu qadim- gi shahar o'z yodgorliklari bilan nafaqat olim va sayohatchi- lami, balki jamoatchilikning keng qatlamini o'ziga jalb etardi. Samarqandda havaskor o'lkashunoslar, yodgorlik buyumlarini to'plovchilar, kolleksionerlar ham talaygina edi. Ko'p o'tmay, muzeyning arxeologiya kolleksiyasi arxeolog V.L. Vyatkin, V.V. Bartold tomonidan topilgan ashyo va buyumlar hisobiga boyidi. Topilmalar orasida somoniylar sa- royining devorlariga mansub qoplama bo'laklami alohida qayd etish zarur. Viloyat ma'muriyati muzey uchun har yili 300- 400 so'm ajratar edi. Ammo muzeyning torligi ish va namoy- ish ko'lamlarini kengaytirish imkoniyatini bermasdi. Shu mu- nosabat bilan Samarqand muzeyi uchun bino qurish masalasi 1901-yili ko'tarilsa-da, masala hal etilmay, qog'ozda qolib ketdi.

1894-yilda Farg'ona viloyatida Rossiya Qishloq xo'jaligi va davlat mulki vaziri tashrifi munosabati bilan birinchi marta sanoat hamda qishloq xo'jaligi ko'rgazmasi tashkil etiladi. Ko'rgazma asosida muzey tashkil etish masalasi ko'tarilib, u ijobiy hal qilindi. Muzey ko'rgazmaning qishloq xo'jaligi va o'rmonchilik bo'limlaridagi ushuna, asboblardan tashqari, et- nografiya, mineralogiya, zoologiya, mahalliy qurilish ashyolari- ni namoyon etuvchi xususiy kolleksiyalardan tashkil topdi. U 1899-yildan rasmiy Farg'ona Xalq muzeyi nomini olib, 5 kishi- dan iborat qo'mita tuzildi. Asta-sekin muzeylar boshqa shaharlarda ham ochila bosh- landi. Nijniy Novgorodda 1896-yildagi ko'rgazmaga yuboril- gan kolleksiyalar qaytarilgandan so'ng, 1899-yili uning asosida Ashxobod muzeyi tashkil etiladi. 1902-1904-yillarda esa, uning uchun yangi bino ham barpo etiladi.

Muzeylarni tashkil etish, ularning fondini to'ldirib borish- da turli yo'nalishlarda uyushtirilgan ko'rgazmalar katta aha- miyat kasb etdi. Albatta, mustamlaka ma'muriyati muzeylar orqali hukmron g'oyani targ'ib qilishga urinar edi. Ammo il- g* or madaniyat vakil lari muzey eksponatlari orqali aholiga Turkiston o'lkasi tabiati, xo'jaligi, tarixi va madaniyatiga oid ma'- lumotlarni namoyish etishga intilgan.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish mumkinki Muzeylar faoliyatiga oid masalalar ko'p sonli anjumanlarda va o'sha davr matbuoti sahifalarida keng muhokama qilingan. O'lkashunoslik muzeylarining ushbu yillardagi faoliyati natijasida fondlar to'ldirilib, turli mavzudagi kolleksiyalar viloyatlar tabiati va xom- ashyo zaxiralariga oid eksponatlar bilan boyitildi. Rossiyada 1918-1923-yillari 150 dan ortiq muzey ish boshlagan bo'lsa, Turkistonda 4ta, jumladan, Toshkentdagi san'at, Namangandagi shahar o'lkashunoslik, Xorazm tarixiy-inqilo- biy va Buxoro muzeylari tashkil qilindi. Bu davrda nafaqat O'zbekiston, balki Sovet Ittifoqida mahalliy muzeylar g'oyaviy tazyiqqa uchradi. O'lkashunoslik muzey lari dan 20-yillarning oxiridanoq faqat utilitar, xo'jalik, siyosiy-ma'rifiy maqsadlarda foydalanishga harakat boshlanadi. Natijada, o'lkashunoslik muzeylari hududni kompleks hamda keng qamrovli o'rganishi lozimligi haqidagi juda ham muhim vazifa amalda sxematizm hamda bir tomonlama yondashuvda amalga oshirildi. Oqibatda mahalliy muzeylarning ko'pchiligi XX asming 30-yillariga kelib, madaniyat sohasining ikkinchi darajali tarmog'iga aylanib qoldi. Shunga qaramay, muzeylar bu ko'rinishda ham o'z o'lkasiga qiziqishni uyg'otishda, ilmiy bilimlarni ommalashtirishda muhim omil bo'lib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Alimasov A. Muzevedenie. - Tashkent. 2010.
2. Bekmurodov M. Rashidova M. X. Muzeyshunoslik. O'quv qo'llanma. - T., 2006.
3. O'ljaeva Sh.M. Muzeyshunoslik. O'quv qo'llanma. - T., 2002.
4. Sadikova N. Muzejnoe delo v Uzbekistane. - T.: Fan, 1977.
5. Sodiqova N. Madaniy yodgorliklar xazinası. - T.: Fan. 1991.